

## Challenges to the Economic Development of the Iraqi Kurdistan Region in the Middle East

Ardeshir Pashang\*<sup>ID</sup> | Kayhan Barzegar\*\*<sup>ID</sup> | SeyedAbdolali Ghavam\*\*\*<sup>ID</sup> |  
Ahmad Naghibzadeh\*\*\*\*<sup>ID</sup>

### Extended abstract

#### 1- Introduction

With the US invasion of Iraq in 2003, which led to the fall of the Baathist regime, the Kurds, along with the Shiites, became the two main sides of the power triangle in the new Iraqi structure. While participating in the formation of the Iraqi government in their region, the Kurds had a relatively stable and growing semi-presidential-parliamentary political structure. However, with the rise of ISIS (2014 to 2017) and then the consequences of holding the independence referendum (2017), the growing economy of the Kurdistan region in the north faced many problems and severe bottlenecks.

All these conditions have caused the ambitious development plans in the Kurdistan Region to face ambiguity and serious questions, an issue that has had a significant impact within this region and it seems that the regional developments and the way of playing and the regional security position of the Kurdistan Region are the most important level. It is effective in this situation. In this regard, the main question is, what effect has been in the crisis-producing region of the Middle East had on the economic development plan of the Kurdistan Regional Government?

#### 2- Theoretical framework

This article examines the obstacles and problems of the economic development program of the Kurdistan region of Iraq and its prospects in the framework of the theory of the regional security complex of Bari Buzan. Even though Bozan has always mentioned the Kurds in his various works about the Middle East, in his theory, they have considered a marginal role for them in the form of internal analysis in the four countries with a Kurdish population.

But the occurrence of three important events: the US attack on Iraq (2003), the Arab Spring (2011), and the rise of ISIS (2014) had a significant impact on increasing the role and status of the Kurds, especially in the two countries of Iraq and Syria. According to the findings of Ardeshir Pashang's doctoral thesis, this has had a significant impact on the regional security complex of the Middle East. In this way, this region has a new subdivision, the Kurdish Regional Security Subdivision is the fourth security department in the Middle East.

#### 3- Methodology

The method of writing this article is a combination of three historical-adaptive, descriptive-analytical, and content-analysis methods. To collect information from the library method and take samples from various written and internet sources, as well as conducting interviews with several leaders and personalities, responsible and political officials, active and prominent professors and researchers, and using the "content analysis" method in this field is used.

---

\* Ph.D in International Relations, Science and Research Unit of Islamic Azad University, Tehran, Iran. Head of the Department of Kurdish Studies in the Iranian Association of West Asian Studies. It should be noted that this article is extracted from Ardeshir Pashang's PhD thesis entitled "Kurds and the Middle East Security Complex" Science and Research Unit of Islamic Azad University, Tehran, Iran.

\*\* Associate Professor of International Relations, Dpt. International Relations, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran. (Corresponding Author), kbarzegar@hotmail.com

\*\*\* Professor of Political Science, Dpt. Economics and Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

\*\*\*\* Professor in Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

#### 4- Discussion

In 2010, Nichirvan Barzani, the Prime Minister of the Kurdistan Regional Government of Iraq, in an official speech, announced the economic development program of this region to become the "second Dubai" of the Middle East. However, the economic development plans of this region faced many challenges:

##### **The first part - the theoretical challenges of the economic development program of the Kurdistan region of Iraq**

1. **Paradox of stability:** To achieve development, stability is needed, but the interests of the Kurds in the Kurdistan region have mostly been obtained through instability. As much as the Iraqi central government has faced crisis and instability, the Kurds have achieved more success, thus creating a paradoxical situation for the economic development plans of the Kurdistan Region.

2. **State-centeredness of development theories:** The Kurdistan Region is legally a political unit under the Iraqi government, and as a result, in practice, it cannot have much freedom of action to choose independent development strategies and programs.

##### **The second part - the practical challenges of the economic development program of the Kurdistan Region of Iraq**

Practical challenges have been investigated at three levels: domestic, national, and regional-international

The most important challenges at the domestic level are political-administrative problems, lack of elite consensus, domestic economic problems, and widespread structural corruption.

The most important challenges at the national level are the delay in the implementation of Article 140 of the Constitution, lack of understanding with the central government on the budget, problems related to the Peshmerga forces, tension over how to sell oil and gas independently, the issue of interpreting the Constitution and how to manage revenues. customs. The most important regional and international challenges are geopolitical bottlenecks and lack of direct access to open waters, crises caused by the emergence of ISIS, tension, and conflict with rival Kurdish parties in the region, tension with neighbors (governments of Iran, Turkey, and Syria), relations with the United States.

#### 5- Conclusion and recommendations

The economic development plans of the Kurdistan region of Iraq as an emerging actor in the Middle East region are largely affected by the political relations of this actor at various levels, especially at the regional level and actors such as Iran and Turkey. Reducing internal problems trying to create a timetable for the gradual solution of existing problems with Baghdad and adopting a balancing policy in regional relations should be among other priorities to reduce the challenges of the development program of this region.

Another important issue is determining the priorities of the authorities of the Kurdistan Region of Iraq for the future, whether they still want to be a part of Iraq in the short to medium term, or whether they will once again step on the path of secession. with the presence of different actors, in the first case, this subgroup mainly seeks to increase relations and create a kind of mutual dependence, in the second case, it will probably show aggressive and preventive behavior like the experience of the referendum in 2017, which each of these two cases will have effects It will have a completely different effect on the economic development and regional stability of Kurdistan.

**Keywords:** Iraq, Kurdistan Region Government of Iraq, Kurdistan Region Economy, Development, Regional Security Complex.

**Article Type:** Research Article.

---

**Citation:** Pashang, Ardeshtir, Barzegar, Kayhan, Ghavam, Seyed Abdolali, Naghibzadeh, Ahmad (2024). Challenges to the Economic Development of the Iraqi Kurdistan Region in the Middle East, *International Political Economy Studies*, 6 (2), 703-731.

## چالش‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق در خاورمیانه<sup>۱</sup>

اردشیر پشنگ\* | کیهان برزگر\*\* | سید عبدالعلی قوام\*\*\* | احمد نقیب‌زاده\*\*\*\*<sup>id</sup>

### چکیده

بر اساس نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای تا سال ۲۰۰۳، خاورمیانه دارای یک مجموعه امنیت منطقه‌ای مستقل با سه زیرمجموعه امنیتی در شامات، خلیج فارس و مغرب بود؛ اما تحولات روی داده در منطقه از جمله حمله آمریکا به عراق (۲۰۰۳)، وقوع بهار عربی (۲۰۱۱) و ظهور داعش (۲۰۱۴) و... باعث شده تا مجموعه امنیتی خاورمیانه دست‌خوش تغییر و تحولات مختلفی شود یکی از این تحولات، تولد یک زیرمجموعه امنیتی جدید با محوریت مسئله کُرد است. این مهم در سایه افزایش بازیگری کردها در خاورمیانه و به‌خصوص در دو کشور عراق و سوریه روی داده است. کردها از سال ۲۰۰۳ بدین‌سو در چارچوب جمهوری فدرال عراق، فرصت یافته‌اند حکومت نیمه‌خودمختار دهه ۱۹۹۰ خود را به حکومت فدرالی با نام حکومت اقلیم کردستان عراق تغییر دهند. از سوی دیگر اقلیم کردستان عراق به‌عنوان یک بازیگر نوظهور منطقه‌ای در تلاش بوده تا در حوزه اقتصادی، برنامه‌های توسعه‌ای مختلفی را عملیاتی کنند. هرچند وضعیت اقتصادی اقلیم کردستان در مقایسه با دیگر مناطق عراق از شرایط بهتری دارد، اما برنامه‌های مذکور با مشکلات و موانع مختلفی روبه‌رو بوده‌اند. مقاله پیش رو به پیچیدگی‌ها و دشواری‌های مختلفی که دولت اقلیم کردستان عراق در امر توسعه اقتصادی با آن‌ها مواجه است خواهد پرداخت. سؤال اصلی این است که بودن در منطقه بحران‌زای خاورمیانه چه تأثیری بر برنامه توسعه اقتصادی حکومت اقلیم کردستان داشته است؟ با بهره‌گیری از روش‌های توصیفی-تحلیلی و نیز کاربرد نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای در خواهیم یافت، توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق عمدتاً متأثر از روابط قدرت میان بازیگران اصلی و وابستگی‌های متقابل امنیتی در زیرمجموعه امنیتی جدید کُرد است لذا خلق نقشی پذیرفته‌شده در این زیرمجموعه در سایه تنش‌زدایی‌های سیاسی-امنیتی و ایجاد مناسبات متعادل با بازیگران مختلف فرامنطقه‌ای و منطقه‌ای ضرورت اساسی این مهم است.

**کلیدواژه‌ها:** عراق، حکومت اقلیم کردستان عراق، اقتصاد اقلیم کردستان، توسعه، مجموعه امنیت منطقه‌ای.

**نوع مقاله:** پژوهشی.

۱. لازم به ذکر است این مقاله از تز دکتری اردشیر پشنگ با عنوان «کردها و مجموعه امنیتی خاورمیانه» واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران مستخرج شده است.

\* دکتری روابط بین‌الملل، فارغ‌التحصیل از گروه روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. رئیس دپارتمان مطالعات کُردی در انجمن ایرانی مطالعات غرب آسیا.

\*\* دانشیار، روابط بین‌الملل، گروه روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، kbarzegar@hotmail.com

\*\*\* استاد علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

\*\*\*\* استاد علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۱۴۰۲، دوره ششم، شماره دوم، ۷۰۳-۷۳۱.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۴

ناشر: دانشگاه رازی



© نویسندگان

## ۱. مقدمه

تا پیش از جنگ چالدران (۱۵۱۴) کردها و کردستان به‌طور عمده و به‌طور تاریخی بخشی از قلمروی سیاسی حکومت‌های مختلف ایرانی بوده‌اند، با شکست صفوی‌ها بیش از دوسوم از این جغرافیا به تصرف امپراتوری عثمانی درآمد. چالدران کردستان را به منطقه مرزی دو امپراتوری عثمانی و صفوی بدل کرد. (مک‌داول، ۱۳۹۳: ۷۶) این مهم به مدت چهار قرن ادامه یافت تا اینکه با پایان جنگ جهانی اول و سقوط امپراتوری عثمانی شاهد تقسیم این بخش از کردستان به سه قسمت در میان سه کشور جدیدالتأسیس ترکیه، عراق و سوریه هستیم.

این تقسیم‌بندی که متأثر از توافق مخفیانه سایکس-پیکو میان دو دولت بریتانیا و فرانسه بود از همان ابتدا مورد اعتراض کردها و به‌خصوص کردهای ساکن در کشور عراق قرار گرفت. از این زمان مبارزات سیاسی و مسلحانه کردها در عراق میان دو خواسته حداکثری که دستیابی به استقلال و حداقلی که داشتن خودمختاری و حقوق خاص خود بوده در نوسان بوده است از جمله ملک محمود برزنجی در سال ۱۹۱۹ با غلبه بر نیروهای دولتی در سلیمانیه اعلام استقلال کرد این قیام توسط ارتش بریتانیا نهایتاً سرکوب شد (ابالاس، ۱۳۷۷: ۱۵).

در ابتدای دهه ۱۹۹۰ میلادی که رژیم بعثی حاکم بر عراق به کویت حمله کرده بود کردها در شمال و شیعیان در جنوب علیه استیلای آن‌ها قیام کردند. واکنش شدید دولت صدام حسین به این قیام و فرار و آوارگی بیش از یک و نیم میلیون کرد به سمت مرزهای ایران و ترکیه (مک‌داول، ۱۳۹۳: ۵۸۴) منجر به تصویب قطعنامه ۶۸۸ شورای امنیت و اعلام منطقه پرواز ممنوع در بخش‌هایی از شمال و جنوب این کشور شد. با پیشنهاد تورگوت اوزال، رئیس‌جمهور ترکیه، به جان میجر، نخست‌وزیر بریتانیا و نهایتاً حمایت جورج بوش (پدر)، رئیس‌جمهور آمریکا، نیروهای پیش‌مرگ کرد با همراهی بخشی از نیروهای آمریکایی برای بازگرداندن آوارگان کرد در منطقه پرواز ممنوع مستقر شدند (یلدیز، ۱۳۹۱: ۸۷).

با حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ که منجر به سقوط رژیم بعثی شد کردها در کنار شیعیان به دو ضلع اصلی از مثلث قدرت در ساختار جدید عراق تبدیل شدند.

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۰۷

مسعود بارزانی در واشنگتن پیش از حمله آمریکا به عراق بر ایجاد یک نظام فدرالی در عراق پس از صدام تأکید کرد (شیخ عطار، ۱۳۸۲: ۳۳۵) قانون اساسی جدید در سال ۲۰۰۵ طی یک referendum به تأیید ملت عراق رسید و نظام سیاسی حاکم بر این کشور نیز رسماً به یک جمهوری فدرال پارلمان‌محور تبدیل شد. نزدیکی روابط آمریکا و کردها که از آن جمله می‌توان به دیدارهای متعدد رهبران کرد با مقامات آمریکایی اشاره کرد از جمله عوامل مؤثر بر این روند بود (حق‌پناه، ۱۳۸۷: ۱۳۳).

بدین ترتیب کردها ضمن مشارکت در تشکیل دولت عراق (پست‌های ریاست جمهوری، وزارت خارجه، معاونین نخست‌وزیر و پارلمان و...) در منطقه خود نیز دارای یک ساختار سیاسی نیمه‌ریاستی-پارلمانی شدند. نظام سیاسی حاکم بر منطقه اقلیم کردستان دارای یک پارلمان محلی بنام «پارلمان کردستان» و دولت مختص به خود است. (پشنگ، ۱۳۹۴: ۲۵) پارلمان کردستان دارای ۱۱۱ کرسی است و از زمان استقرار نظام جدید تاکنون ۴ انتخابات مختلف پارلمانی در سال‌های ۲۰۰۵، ۲۰۰۹، ۲۰۱۳ و ۲۰۱۸ برگزار شده است. انتخابات پنجم با یک سال تأخیر قرار است در سال ۲۰۲۳ برگزار شود دولت‌های مختلف این منطقه براساس تعداد کرسی‌های احزاب در پارلمان تشکیل می‌شوند و هم‌زمان با نخست‌وزیر یک پست ریاست اقلیم کردستان (مسعود بارزانی ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۷ و نیچیروان بارزانی ۲۰۱۷ - ادامه دارد) نیز به‌عنوان ارشدترین مقام منطقه در نظر گرفته شده است.

از بدو تأسیس نظام جدید سیاسی در عراق، مناطق تحت کنترل کردها با امنیت و ثباتی قابل توجه نسبت به دیگر مناطق عراق از جمله بغداد روبه‌رو است. وضعیت جذب سرمایه‌گذاری، توجه به زیرساخت‌ها، فضای سبز، تأمین برق مصرفی اربیل با بغداد قابل مقایسه نیست (Ghani, 2022: 10).

هرچند با ظهور داعش (۲۰۱۴ تا ۲۰۱۷) این منطقه کمترین آسیب ممکن را در جنگ با داعش دید اما برنامه‌های بلندپروازانه رهبران کرد برای ایجاد یک منطقه اقتصادی شکوفا با الهام گرفتن از دوبی، با چالش‌ها و بحران‌های جدی روبه‌رو شد. ظهور داعش و سپس پیامدهای برگزاری referendum استقلال (۲۰۱۷) اقتصاد رو به رشد اقلیم کردستان را با مشکلات عدیده و تنگناهای سختی روبه‌رو کرد (Anaid & Tugdar, 2018: 9). پس از

برگزاری رفراندوم استقلال اقلیم کردستان، با درخواست رسمی دولت عراق ایران و ترکیه مرزهای زمینی خود را بر روی این منطقه بستند (مشرق‌نیوز، ۱۳۹۶) همچنین دولت عراق با همراهی ایران و ترکیه همه پروازها را بر روی اقلیم کردستان ممنوع اعلام کرد. (BBC, 2017)

مجموعه این تحولات باعث افزایش فشارهای اقتصادی و بدهی‌های مالی خارجی در اقلیم کردستان شد موضوعی که باعث توقف پروژه‌های مختلف زیربنایی، ساخت و ساز و حتی بخشی از پروژه‌های حوزه نفت و گاز شد، همچنین باعث قطع یا کاهش قابل توجه حقوق کارمندان و حقوق‌بگیران دولت شد از اواسط سال ۲۰۱۴ به بعد حقوق پرداختی به ۲۵ درصد تا ۳۰ درصد کاهش و همراه با تأخیر از یک‌ساله تا چندماهه روبه‌رو بوده است، قطع یا عدم ارسال به‌موقع بودجه از سوی دولت مرکزی باعث تشدید این امر شده است، نیچیروان بارزانی رهبر اقلیم کردستان در واکنش به چنین روندی دولت مرکزی عراق را مسئول دانسته و اقدام آن‌ها را غیرقانونی قلمداد کرد ( mdeast, 2020).

این امر بحران‌های سیاسی و اجتماعی در قالب چند تظاهرات در شهرهای مختلف به دنبال داشت. شهر سلیمانیه کانون اصلی این اعتراضات بود موضوعی که باعث شد حتی دولت اقلیم کردستان انجام تظاهرات را ممنوع کند. (dengiamerika, 2020) در سال ۲۰۲۰ یکی از مقامات دولتی میزان بدهی‌هایی که از دولت قبلی به دولت مسرور بارزانی (نخست‌وزیر اقلیم کردستان) رسیده را بیش از ۲۸ میلیارد دلار برآورد کرد ( Rudaw, 2020). از سوی دیگر طی ۵ سال اخیر حملات ارتش ترکیه و استقرار بخشی از این نیروها در استان دهوک به بهانه مبارزه با پ.ک.ک (ایسنا ۱۴۰۱) حملات موشکی و خمپاره‌ای جمهوری اسلامی ایران به مواضع احزاب معارض کرد ایرانی (العالم ۱۴۰۱) و نیز حملات راکتی گاه و بی‌گاه بخشی از گروه‌های سیاسی - مسلحانه عرب عراقی باعث شده است تا مقوله امنیت و ثبات اقلیم کردستان عراق با چالش‌های جدی روبه‌رو شود. همه این شرایط باعث گردیده است تا برنامه‌های بلندپروازانه توسعه در اقلیم کردستان با ابهام و سؤالات جدی روبه‌رو شود، موضوعی که تأثیر قابل توجهی در داخل این منطقه گذاشته است و به نظر می‌رسد تحولات منطقه‌ای و نحوه بازی و جایگاه امنیتی

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۰۹

منطقه‌ای اقلیم کردستان مهم‌ترین سطح مؤثر در این شرایط است در همین راستا سؤال اصلی این است که بودن در منطقه بحران‌زای خاورمیانه چه تأثیری بر برنامه توسعه اقتصادی حکومت اقلیم کردستان داشته است؟ فرضیه اصلی این تحقیق بر این اساس است که اولاً انسجام درونی در میان رهبران و نخبگان اقلیم کردستان برای دستیابی به اهداف استراتژیک مشترک وجود ندارد و ثانیاً بودن در منطقه بحران‌زای خاورمیانه یکی از عوامل شکست و یا عدم موفقیت کافی برنامه‌های توسعه اقلیم کردستان بوده و خواهد بود.

بدیهی است همسایگی ایران با عراق و اقلیم کردستان عراق، درهم‌تنیدگی‌های تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و وابستگی‌های متقابل در این حوزه‌ها به همراه حوزه اقتصادی اهمیت این موضوع را دوچندان می‌کند.

در نوشتار پیش رو ضمن بررسی پیشینه پژوهش، روش‌شناسی، چارچوب نظری براساس نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای، برنامه‌های توسعه و چالش‌های آن در سطوح داخلی، ملی و منطقه‌ای و چشم‌انداز و نتیجه‌گیری بررسی خواهد شد. از نظر اهمیت این مقاله بایست گفت بدیهی است که اقلیم کردستان عراق افزون بر پیوندهای تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به دلیل همسایگی و داشتن ۹۵۰ کیلومتر مرز مشترک با جمهوری اسلامی ایران و داشتن روابط گسترده دیپلماتیک و اقتصادی با بازیگران مختلف چه از بعد ژئوپلیتیک و چه از بعد اقتصادی و... دارای اهمیت روزافزونی برای ایران است.

## ۲. پیشینه پژوهش

کتاب *آرمان‌های دولت‌سازی کردستان عراق - یک رویکرد اقتصادی سیاسی اثر مشترک «انور عمید» و «امل علیف تاجدار»* در هفت فصل مختلف به بررسی وضعیت اقتصاد سیاسی، موانع و مشکلات طبیعی، سیاسی و بین‌المللی اقتصاد-سیاسی اقلیم کردستان عراق در مسیر دولت‌سازی اختصاص پیدا کرده است. نویسندگان این کتاب محور اصلی ساخت اقتصاد کردستان عراق را افزایش توانایی تولید و صادرات نفت در نظر گرفته‌اند و تمرکز خود را بیشتر بر چالش‌های سیاسی و حقوقی با دولت مرکزی عراق و مشکلات حل‌نشده

دو طرفین و نقش بازیگران میانجی مانند ایالات متحده آمریکا اختصاص داده‌اند. کتاب *دولت‌سازی و سیستم حکومتی محلی در اقلیم کردستان* نوشته دلاور عبدالعزیز علاء‌الدین از پژوهشگران کُرد در اقلیم کردستان و مدیر مؤسسه پژوهشی «میری» در اربیل و وزیر علوم در کابینه ششم دولت اقلیم کردستان است و وی در کتاب *دولت‌سازی و سیستم حکمرانی محلی اقلیم کردستان* ضمن برشمردن موقعیت‌های طلایی پیش‌آمده برای کُردها تحت تأثیر تحولات بین‌المللی و منطقه‌ای در سال‌های ۱۹۹۱ و ۲۰۰۳ یکی از محوری‌ترین مسائل برای تحقق آرمان کُردها در عراق را اقتصاد و به‌خصوص توانمندی تولید و صادرات نفت با همکاری شرکت‌های بزرگ بین‌المللی می‌داند نویسنده با نگاهی خوش‌بینانه معتقد است درآمدهای حاصل از نفت می‌تواند پشتوانه بزرگی برای اهداف سیاسی اربیل باشد و به همین دلیل چالش‌های مختلف از جمله چالش‌های منطقه‌ای را چندان مورد توجه قرار نمی‌دهد.

کتاب *کُرد در خاورمیانه، ژئوپلتیک در حال تغییر یک منطقه بحران‌زده* اثر چنگیز گونش<sup>۱</sup> یکی از جدیدترین آثار منتشرشده (۲۰۱۸) در خصوص بررسی تأثیر متقابل جنبش‌های کُردی و روندهای امنیتی منطقه بر یکدیگر است؛ اما این اثر عمدتاً کتابی توصیفی - تحلیلی از شرایط فعلی کُردها در خاورمیانه و تغییرات ژئوپلتیکی در آن است که باعث شده تا کُردها یک‌بار دیگر خود را پیدا کرده و احیا شوند. در همین چارچوب گونش عمدتاً به حوزه سیاسی توجه کرده و مسئله اقتصاد و برنامه‌های توسعه‌ای این منطقه و به‌خصوص چالش‌های پیش روی آن را در حاشیه قرار داده است.

کتاب *چشم‌انداز اقتصاد و جامعه کردستان در حال گذار* اثر مشترک «الماس حشمتی»، «آلان دیلانی» و «سیروان بابان» به وضعیت بحرانی اقتصاد اقلیم کردستان اشاره می‌کنند آن‌ها معتقدند که بحران مالی اقلیم کردستان در سال ۲۰۱۵ اوج گرفت این امر باوجود افزایش تولید کلی این منطقه بود اما به دلیل کاهش جهانی قیمت نفت و درآمدهای ناشی از آنکه از سال ۲۰۱۴ شروع شده بود و نیز افزایش اختلافات با دولت مرکزی، اقتصاد این منطقه به ناگاه با بحرانی فراگیر روبه‌رو شد. پالانی هم به‌طور عمده در کتاب خود به شرح مسائل مختلف تجاری و اقتصادی در اقلیم کردستان پرداخته در بخش ریشه‌یابی



علل بحران، تمرکز کمتری کرده است.

«کامران پالانی» پژوهشگر کرد عراقی در بخش‌هایی از کتاب *دولت واقعی کردستان*: یک چارچوب توضیحی جدید هم به مسائل، چالش‌ها و از جمله وضعیت اقتصادی اقلیم کردستان عراق می‌پردازد او معتقد است که بحران اقتصادی - سیاسی سال‌های اخیر اقلیم کردستان تنها محصول عوامل داخلی و یا تداوم تنش در روابط اربیل و بغداد نیست بلکه دلایل مختلف و پویا و دائماً در حال تغییری هستند که تأثیر مستقیمی روی برنامه‌های اقتصادی اقلیم کردستان داشته است.

کتاب *بهار گردی: نقشه جدید خاورمیانه* اثر دیوید ال‌فیلیپس<sup>۱</sup> یکی از پژوهش‌های منتشره سال‌های اخیر است نویسنده تحت تأثیر تحولات بهار عربی در خاورمیانه و تغییرات و بی‌ثباتی‌های روی‌داده در این منطقه و نیز ظهور داعش پیش‌بینی کرده است که گردها در خاورمیانه و به‌خصوص در عراق و سوریه دستاوردهای گسترده‌ای خواهند داشت. نویسنده عمدتاً نگاهی سیاسی - امنیتی به موضوع داشته و کمتر به حوزه مسائل اقتصادی در این مسیر پرداخته است او از آمریکا به‌عنوان تنها دوست گردها در منطقه یاد می‌کند و به‌نوعی دوستی و اتحاد آمریکا با گردها را زمینه‌ساز تحقق استقلال آن‌ها می‌خواند چراکه استدلال ال‌فیلیپس این است که همان‌طور که گردها می‌گویند به‌جز کوه‌ها دوستی ندارند، آمریکا نیز در عراق و سوریه به‌جز گردها دوستی ندارد!

*عراق فدرالی و گردها: آموزش برای زندگی باهم* عنوان کتابی است که از سوی آلکس دانیلویچ<sup>۲</sup> در سال ۲۰۱۶ منتشر شده است. نویسنده که سال‌های چندی در عراق پس از صدام در دو منطقه عربی و کردی این کشور زندگی کرده است در این کتاب افزون بر شرح موقعیت و وضعیت گروه‌های مختلف قومی و سیاسی در عراق، عمدتاً به دنبال پاسخ دادن به این پرسش است که در عراق فروپاشیده شده پس از صدام، آیا نظریه‌ها و ایده‌های غربی می‌تواند چاره‌ساز و نوعی نقشه راه برای احیا و ایجاد اصلاحات و تغییرات مدرن و مؤثر در عراق شود؟ او با توجه کمتر به مسئله اقتصاد و ضرورت همکاری‌ها و شرایط مهبای منطقه‌ای عمدتاً تحولات داخلی عراق با محوریت فدرالیسم را موتور محرکه رسیدن

1. Phillips, David L

2. Alex Danilovich

گردها به اهداف اصلی خود که استقلال باشد را بررسی کرده است.

### ۳. روش‌شناسی پژوهش

روش نگارش مقاله حاضر به صورت ترکیبی شامل سه روش تاریخی-تطبیقی، توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا است. برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از منابع مختلف مکتوب، اینترنتی و نیز انجام تکنیک مصاحبه با تنی چند از رهبران و شخصیت‌ها، مقامات مسئول و سیاسی و اساتید و پژوهشگران فعال و برجسته و استفاده از روش «تحلیل محتوا» در این حوزه استفاده شده است.

### ۴. چهارچوب نظری

مقاله حاضر در چهارچوب نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای<sup>۱</sup> باری بوزان<sup>۲</sup> به بررسی موانع و مشکلات برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق و چشم‌انداز آن می‌پردازد. تغییرات روی داده در سطح نظام بین‌الملل در دهه ۱۹۹۰ م و پایان نظام دوقطبی، باعث ورود جهان به یک نظام تازه در حال تکوین شد، قدرت‌های بزرگ جهانی به سوی پرهیز از درگیری‌های بیشتر گام برداشتند، موضوعی که به تضعیف رهبری در سطح جهانی از یکسو و به تقویت اداره امور مناطق مختلف جهان توسط خود بازیگران این منطقه از سوی دیگر منجر شد. (Buzan & Waever, 1998: 9)

#### ۴-۱. نظریه مجموعه امنیت منطقه‌ای

براساس نظریه مجموعه امنیت منطقه‌ای<sup>۳</sup>، عنصر جغرافیا و دوری و نزدیکی با امر «تهدید» ارتباطی مستقیم دارد بدین معنی که تهدیدهایی که در فاصله جغرافیایی نزدیک‌تری اتفاق بیفتند برای بازیگران مختلف در یک محدوده مشترک جغرافیایی اهمیت بیشتری در مقایسه با تهدیداتی خواهند بود که در فاصله دورتری در حال اتفاق‌اند. بوزان مجموعه امنیتی را گروهی از کشورها می‌داند که دل‌مشغولی‌های اصلی آن‌ها درزمینه امنیت به میزان کافی آن‌ها را به هم نزدیک و پیوسته کرده باشد به گونه‌ای که مسائل امنیت ملی آن‌ها نتواند از دیدگاهی رئالیستی مجزای از هم در نظر گرفته شود. (بیلیس و اسمیت، ۱۳۸۳، ج ۱: ۵۸۳)

1. Regional security complex theory

2. Barry Buzan

3. RSCT

### جدول ۱.

۱. الگوی دوستی و دشمنی   ۲. وابستگی متقابل نسبی امنیتی در سطح منطقه   ۳. عنصر مجاورت و نزدیکی جغرافیایی   ۴. استقلال نسبی   ۵. بودن دست‌کم دو بازیگر مؤثر   ۶. اختلافات و همبستگی‌های نژادی و فرهنگی   ۷. عوامل اقتصادی	۷ متغیر اصلی نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای
۱. بعد داخلی   ۲. روابط دولت - دولت   ۳. تعامل منطقه‌ای با همسایگان   ۴. نقش قدرت‌های جهانی در منطقه	۴ سطح تحلیل چهارگانه نظریه
۱. مرز   ۲. ساختار آنارشیک   ۳. قطبش   ۴. ساخت اجتماعی	۴ متغیر بنیادین ساختاری مجموعه
۱. حفظ وضع موجود   ۲. تحول درونی   ۳. تحول بیرونی	۳ روند تکاملی مجموعه
۱. استاندارد   ۲. مرکزدار   ۳. حاوی قدرت‌های بزرگ   ۴. ابرمجموعه   ۵. فاقد ساختار	انواع مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای
۱. پیشامجموعه   ۲. شبه‌مجموعه   ۳. مجموعه   ۴. زیرمجموعه	شکل‌های مختلف مجموعه‌های امنیتی
مهم‌ترین شاخص‌های مختلف نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای - منبع تز دکترای اردشیرپیشنگ	

همچنین در میان عناصر کلیدی در این نظریه، اقتصاد و روابط و تبادلات اقتصادی میان بازیگران یک مجموعه و یا زیرمجموعه تأثیر بسزایی در ایجاد مجموعه امنیتی دارد. به‌طور کلی و براساس شاخص‌های مختلف نظام بین‌الملل به ۶ منطقه مجزای جغرافیایی و یازده منطقه امنیتی تقسیم شده است. (بوزان و ویور ۱۳۸۸: ۲۰۴)

### جدول ۲.

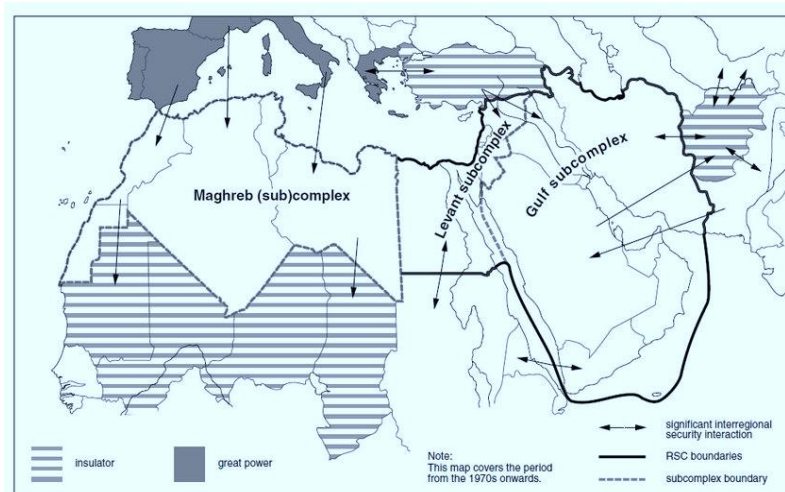
۱۹۹۱ - ۲۰۰۳	۱۹۹۵ - ۱۹۹۱	۱۹۴۵ - ۱۹۲۰	سطوح تحلیل
آمریکا	آمریکا و شوروی	آمریکا، بریتانیا و شوروی	ابرقدرت‌ها
چین، ژاپن، اتحادیه اروپا و روسیه	چین، ژاپن و اتحادیه اروپا	آلمان، ژاپن و فرانسه	قدرت‌های بزرگ
۱۱	۱۰	۴	تعداد مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای

جدول پوشش‌های امنیتی منطقه‌ای در سه دوره مختلف زمانی

### ۴-۲. نظریه مجموعه امنیت منطقه‌ای در خاورمیانه

«مجموعه امنیتی منطقه‌ای خاورمیانه را می‌توان بعد از موج استعمارزدایی بین سال‌های ۱۹۴۵ و ۱۹۴۸ در نظر گرفت که یک جرم بحرانی از دولت‌های مستقل به وجود آورد. درست همانند مجموعه امنیتی جنوب آسیا که با جنگ هردو زاده شدند. جنگ خاورمیانه با اعلام استقلال اسرائیل و آغاز جنگ بین آن‌ها با دولت‌های عربی آغاز شد.» (بوزان و ویور، ۱۳۸۸: ۱۰۲)

شامات، خلیج فارس و در شمال غرب آفریقا قلمداد می‌کنند.



شکل ۱. نقشه خاورمیانه از نظر پویای امنیتی در نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای (تا سال ۲۰۰۳)

(www.researchgate.net)

#### ۴-۳. زیرمجموعه گُرد در مجموعه امنیتی منطقه‌ای خاورمیانه

بوزان و ویور در آثار مختلف خود همواره به مساله گُردها به عنوان یکی از موضوعات امنیتی در خاورمیانه اشاره کرده‌اند؛ اما میزان اهمیت آن در سطحی نبوده است که در نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای در خاورمیانه به عنوان یک فاکتور مهم و یا زیرمجموعه مستقل مورد بررسی قرار بگیرد. گُردها با جمعیتی بیش از ۲۵ میلیون نفر در چهار کشور ایران، عراق، ترکیه و سوریه تقسیم شده‌اند که در دوره جنگ سرد و در اثر افزایش رقابت بین قدرت‌های منطقه‌ای، دارای یک فضای حداقلی برای مانور و بازیگری شدند. در این فضا ایران از کردهای عراق، عراق از کردهای ایران و سوریه از گُردهای ترکیه حمایت می‌کرد.

(بوزان و ویور، ۱۳۸۸: ۱۰۹)

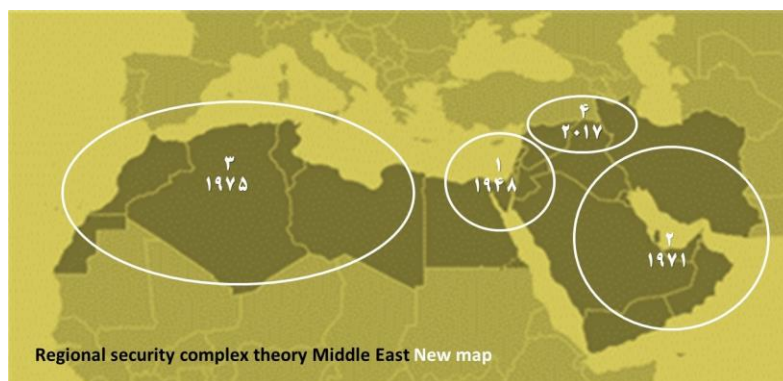
سه رویداد مهم حمله آمریکا به عراق (۲۰۰۳)، وقوع بهار عربی (۲۰۱۱) و ظهور داعش (۲۰۱۴) تأثیر بسزایی در افزایش نقش و جایگاه گُردها به خصوص در دو کشور عراق و سوریه گذاشت براساس یافته‌های پژوهش رساله دکتری اردشیرپشنگ با عنوان «افزایش بازیگری گُردها و مجموعه امنیتی منطقه‌ای خاورمیانه» که به به روزرسانی مجموعه امنیتی منطقه‌ای خاورمیانه با تمرکز به تحولات و مسائل گُردها اختصاص یافته است، حکومت

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۱۵

اقلیم کردستان عراق و گُردهای سوریه و واکنش بازیگران مختلف بین‌المللی و منطقه‌ای به آن‌ها که باعث تشدید «امنیتی شدن» جغرافیای مشخصی از خاورمیانه با شرکت دولت‌های ایران، ترکیه، عراق و سوریه و بازیگران فرامنطقه‌ای شامل آمریکا، روسیه و اتحادیه اروپا هستیم، یک زیرمجموعه جدید با نام «زیرمجموعه امنیتی گُرد» را می‌بایست به مجموعه امنیتی منطقه‌ای خاورمیانه اضافه کرد.

برگزاری رفراندوم استقلال در سپتامبر ۲۰۱۷ در اقلیم کردستان عراق و تلاش رهبران این منطقه برای زمینه‌سازی استقلال از عراق که با واکنش منسجم و هماهنگ بازیگران نگران منطقه‌ای روبه‌رو شد، نقطه عطفی برای تولد و شناسایی این زیرمجموعه جدید به شمار می‌رود. در این بین «عوامل اقتصادی» یکی از ویژگی‌های لازم در ایجاد مجموعه و زیرمجموعه امنیتی منطقه‌ای است در همین راستا سه بازیگر مؤثر منطقه‌ای که مخالف استقلال اقلیم کردستان بودند با همکاری یکدیگر افزون بر فشارهای سیاسی و امنیتی، اقدام به تحریم‌ها و فشارهای اقتصادی علیه اقلیم کردستان کردند (al-monitor, 2017)

مجموعه این تحولات به‌گونه‌ای است که سال ۲۰۱۷ که طی آن بازیگران مختلف منطقه‌ای از جمله جمهوری اسلامی ایران، ترکیه و عراق با مجموعه اقداماتی هماهنگ در زمینه‌های امنیتی، سیاسی، دیپلماتیک و اقتصادی علیه اقلیم کردستان عراق انجام دادند، زیرمجموعه امنیتی جدیدی به‌نام گُرد در منطقه متولد شده است. اهمیت این موضوع بدان معناست که هرگونه فعالیت سیاسی، دیپلماتیک و به‌خصوص اقتصادی در جغرافیای این زیرمجموعه متأثر از روابط امنیتی شده و نشده بازیگران مختلف و حاضر در آن است.



شکل ۲. نقشه جدید امنیتی خاورمیانه با تولد زیرمجموعه چهارم - ۲۰۱۷

## ۵. برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق

ثبات نسبی از دهه ۱۹۹۰ به بعد در کنار تجربه دولت‌داری در سطح محلی و انسجام دو حزب حاکم در اقلیم کردستان باعث گردیده است تا این منطقه در شمال عراق دارای وضعیت امنیتی باثبات‌تری باشد. همین امر در کنار برنامه‌های توسعه اقتصادی، فروش نفت و جذب سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی به رونق هرچه بیشتر اقلیم کردستان نسبت به دیگر مناطق عراق از جمله پایتخت این کشور شده است. به نحوی که این منطقه به قطب اقتصادی، توریستی و امنیتی در عراق تبدیل شده است.

### ۵-۱. اقتصاد اقلیم کردستان عراق در یک نگاه

اقلیم کردستان عراق شامل چهار استان اربیل، دهوک، سلیمانیه و حلبچه و مساحتی معادل ۴۱.۲۲۰ کیلومتر مربع است همچنین طبق ماده ۱۴۰ قانون اساسی چنانچه تکلیف مناطق مورد مناقشه از جمله در استان‌های کرکوک دیالی، نینوا و صلاح‌الدین روشن شود محتملاً مساحت این منطقه به بیش از ۸۳ هزار کیلومتر افزایش خواهد یافت.

تولید و فروش مستقیم نفت و گاز با حضور شرکت‌های بین‌المللی، دریافت بودجه از دولت مرکزی عراق (تا سال ۲۰۱۳ سالانه ۱۷/۵ درصد و از این سال به بعد ۱۲/۵ درصد بودجه عراق)، درآمدهای گمرکی و جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی (اعراب) و خارجی و گردشگران عراقی و خارجی را بایست ۵ منبع اصلی درآمدهای اقتصاد اقلیم کردستان برشمرد. براساس آمارهای سال ۲۰۱۵ تولید ناخالص داخلی کل برابر ۲۶.۵ میلیارد دلار با سرانه نفی ۷۰۰۰ دلار بوده است. همچنین حجم تجارت خارجی این منطقه با ایران در سال ۲۰۲۰ بیش از ۶/۵ میلیارد دلار و با ترکیه بیش از ۱۲ میلیارد دلار برآورد شده است اما در عین حال میزان بدهی‌های خارجی اقلیم کردستان به دلیل بحران‌های مختلف با افزایش قابل توجهی روبه‌رو بوده است.

### ۵-۲. برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان

در سال ۲۰۱۰ نیچیروان بارزانی نخست‌وزیر دولت اقلیم کردستان عراق در یک سخنرانی رسمی برنامه توسعه اقتصادی این منطقه را تلاش برای تبدیل شدن به «دوبی دوم» خاورمیانه اعلام کرد. (theguardian, 2010) او درآمدهای نفتی، جذب سرمایه‌گذاری

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۱۷  
خارجی، دیپلماسی فعال و روابط خوب با دولت عراق و بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و امنیت و ثبات بالای این منطقه را زمینه‌ساز تحقق این هدف اعلام کرد؛ اما این برنامه با چالش‌های مختلف و مهمی روبه‌رو شد.

## ۶. چالش‌های برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق

برنامه‌های توسعه اقتصادی این منطقه با چالش‌های متعدد روبه‌رو شود این چالش‌ها را در دو بخش کلی نظری و عملی می‌توان دسته‌بندی کرد:

### ۶-۱. چالش‌های نظری برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق

از منظر نظری برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان با چالش‌های چندی روبه‌رو است، از جمله:

#### ۶-۱-۱. پارادوکس ثبات

از فرادای سقوط امپراتوری عثمانی همه ملت‌ها و بیشتر گروه‌های اتنیکی دارای کشور شدند اما تنها کردها از این مهم بازماندند، دولت‌های مختلفی نیز که کنترل بخشی از جغرافیای کردستان و جمعیت‌گرد را برعهده داشتند، از یک‌سو نتوانسته‌اند با برنامه‌های کنترلی و مدیریتی کردها را در جوامع خود ادغام کنند و از سوی دیگر هم نتوانسته‌اند دولت‌هایی کارآمد و دموکراتیک ایجاد کنند که به جذب کردها و همکاری مشارکت‌جویانه آن‌ها منجر شود، در نتیجه از آن زمان تاکنون کردها به‌طور عمومی و کردها در عراق به‌طور خاص، مخالف حفظ وضع موجود در خاورمیانه بوده‌اند، در نتیجه از هر فرصتی برای تغییر وضع موجود و بهبود موقعیت خود استفاده کرده‌اند. (پشنگ، ۱۳۹۴: ۱۶۷)

پس ثبات و حفظ وضع موجود عملاً به ضرر کردها از جمله اقلیم کردستان عراق است، در داخل عراق نیز هر وقت دولت مرکزی ضعیف بوده امکان کسب موفقیت و به دست آوردن منافع برای کردها بیشتر بوده است و هر وقت دولت مرکزی قوی‌تر بوده به کردها فشار بیشتری آمده است.

این مهم در شرایط کردها و دولت مرکزی عراق در حدها سال‌های ۲۰۱۴ تا ۲۰۱۷ به‌خوبی نمایان است، ضعف دولت مرکزی و شکست‌های پی‌درپی در مقابل

داعش باعث شد تا گردها هم بر ۹۴ درصد از مناطق مورد مناقشه مسلط شوند و هم موقعیت سیاسی و بین‌المللی‌شان را ارتقا دهند و حتی با برگزاری رفراندوم به دنبال مسیر استقلال قدم بردارند؛ اما با تقویت دولت مرکزی و شکست داعش (به کمک خود گردها و البته متحدین بین‌المللی و منطقه‌ای از جمله جمهوری اسلامی ایران) شاهد تقویت مجدد دولت مرکزی هستیم و در نتیجه آن‌ها ۵۱ درصد از مناطق جغرافیایی و بیش از نیمی از مناطق نفت‌خیز تحت کنترل گردها را در ۲۶ اکتبر ۲۰۱۷ مجدداً به کنترل خود درآوردند و فشارهای سیاسی و اقتصادی چندی دیگر را نیز علیه اقلیم کردستان برنامه‌ریزی و اجرا کرده‌اند. (per.euronews, 2017)

همه این موارد بدین معناست که اقلیم کردستان عراق با یک پارادوکس در زمینه اصول توسعه روبه‌رو است بدین معنی که یکی از اصول اساسی و مهم توسعه بودن ثبات، آرامش و امنیت است، یعنی برای تحقق اهداف برنامه‌های توسعه، بودن ثبات و آرامش بلندمدت لازم است. «فرزندی که دائماً در معرض دعوی پدر و مادر خود باشد نمی‌تواند رشد کند.» (سریع‌القلم، ۱۳۸۲: ۸۰) اما این موضوع عملاً با توجه به نوع روابط اربیل و بغداد چندان به نفع گردها نیست! از سوی دیگر وقتی ثبات و آرامش هم نباشد، امکان دستیابی به اهداف توسعه اقتصادی سخت‌تر و پیچیده‌تر می‌شود!

### ۶-۱-۲. دولت‌محور بودن نظریه‌های توسعه

چالش نظری دیگر در برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق این است که بیشتر نظریه‌ها و الگوهای توسعه «دولت‌محور» هستند این در حالی است که حکومت اقلیم کردستان عراق یک دولت فدرالی زیرمجموعه دولت عراق است. همچنین تجربه دولت‌های کنفدرال و فدرال دیگر مانند رابطه برنامه‌های محلی و ملی توسعه میان منطقه کبک با دولت مرکزی کانادا هم متفاوت از تجربه اقلیم کردستان و بغداد است. چون در سیستم فدرال پارلمانی پادشاهی مشروطه در کانادا ما شاهد استقرار یک دموکراسی درون‌زا و باسابقه نسبتاً طولانی در بین شهروندان این کشور اعم از گروه‌های هویتی مختلف هستیم؛ اما در عراق دموکراسی فدرال نه درون‌زا بلکه یک امر دستوری متأثر از سیاست‌های آمریکاست. به همین دلیل به‌رغم بودن ساز و کارهای قانونی، یک سیستم



نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۱۹  
دموکراتیک و پذیرش هویت‌های مختلف در آن همچنان شاهد ادامه بحران‌های مختلف  
میان گروه‌های سیاسی و هویتی مختلف در عراق اعم از عرب شیعه، عرب سنی، کُرد و...  
هستیم. (opendemocracy, 2021)

## ۶-۲. چالش‌های عملی برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق

همچنین برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان با چالش‌های عملی جدی در سطوح  
و ابعاد مختلفی نیز روبه‌رو بوده و همچنان هست:

### ۶-۲-۱. چالش‌های سطح داخلی

اداری -سیاسی: یکی از اصول اساسی و بدون تغییر توسعه «ایجاد اجماع نظر» در  
«پایه‌های فکری و عملی مملکت‌داری» در یک کشور است (سریع‌القلم، ۱۳۸۲: ۵۳) اما  
دو حزب دموکرات کردستان به رهبری مسعود بارزانی و اتحادیه میهنی کردستان به  
رهبری بافل طالبانی قدرت را در منطقه اقلیم کردستان میان خود تقسیم کرده‌اند این  
موضوع با یک تقسیم جغرافیایی نیز همراه است هر یک از دو حزب به‌طور سستی در  
جغرافیای تحت نفوذشان از قدرت بیشتری نسبت به حزب دیگر برخوردار هستند.  
استان‌های اربیل و دهوک به‌عنوان «منطقه زرد» (نماد حزب دموکرات کردستان) و  
استان‌های سلیمانیه و حلبچه به‌عنوان «منطقه سبز» (نماد حزب اتحادیه میهنی) شناخته  
می‌شوند. (washingtoninstitute, 2016) با اینکه از سال ۲۰۰۳ دو حزب مذکور توافقی  
استراتژیک برای هماهنگی و همکاری داخلی و منطقه‌ای امضا کردند اما عملاً سیستم  
اداری -سیاسی حاکم، به سیستم دو اداری معروف است به این معنی که حزب دموکرات  
یا مقامات منتسب به این حزب در دولت اقلیم کردستان فاقد نفوذ در منطقه سبز هستند و  
همین مسئله برای حزب اتحادیه میهنی و رهبران و نمایندگان آن‌ها در منطقه زرد وجود  
دارد.

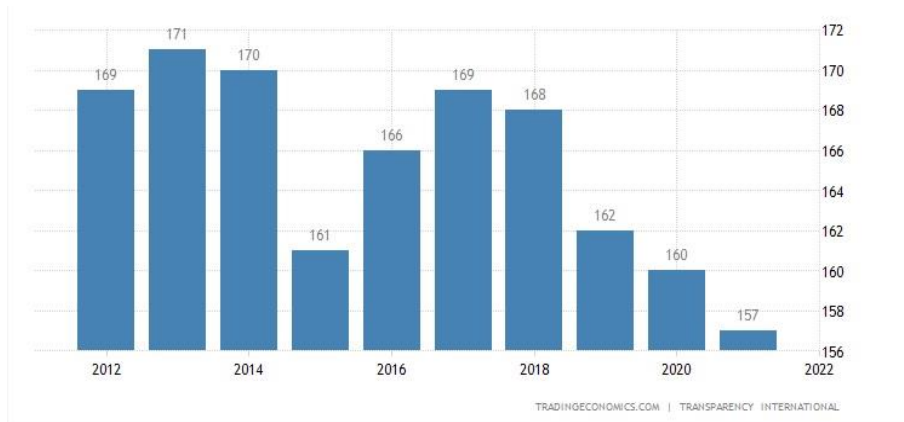
همچنین اقلیم کردستان عراق به‌رغم اینکه دارای وزارتخانه‌ای بنام وزارت پیش‌مرگه  
است اما عملاً این نیروها دو دسته هستند دسته‌ای پیش‌مرگان وابسته به حزب دموکرات  
و دسته دیگر وابسته به حزب اتحادیه میهنی. دیگر احزاب حاضر در این منطقه نیز در

سطح محدود و بسیار کوچک‌تری دارای نیروی نظامی و یا امنیتی وابسته به خود هستند. این وضعیت سیستم دو اداری-سیاسی تأثیر مستقیمی در ناهماهنگی برنامه‌های توسعه اقتصادی در اقلیم کردستان نهاده است. به نحوی که شاهد هستیم آهنگ رشد و توسعه اقتصادی در شهر اربیل دارای شتاب بسیار بیشتری نسبت به شهر سلیمانیه و دیگر شهرهای اقلیم کردستان عراق است.

**عدم اجماع نخبگان:** یکی از پیش‌شرط‌های موفقیت برنامه‌های توسعه اجماع نخبگان داخل و خارج از حاکمیت بر سر مفاهیم کلیدی از جمله امر توسعه است (سریع‌القلم، ۱۳۸۲: ۶۳) امری که در اقلیم کردستان عراق در مراحل ابتدایی آن قرار دارد. اولویت داشتن وفاداری حزبی بر شهروندی و نیز حکومت اقلیم کردستان عراق باعث شده است تا هر برنامه و موضوعی ابتدا از منظر منافع حزب بدان نگریسته شود یا دست‌کم بخش عمده‌ای از مردم با چنین دیدی آن را مورد قضاوت قرار می‌دهند. این تشتت نظر نخبگان در همه حوزه‌های مهم سیاسی، امنیتی و اقتصادی کاملاً مشهود است.

**مشکلات اقتصادی داخلی:** از سال ۲۰۱۴ به این سو اقلیم کردستان عراق با افزایش مشکلات اقتصادی و بحران‌های متأثر از آن روبه‌رو بوده است. از جمله اینکه شاهد نرخ بیکاری از ۴ درصد در سال ۲۰۱۵ به ۸ درصد در سال ۲۰۱۷ و سپس با شیوع ویروس کرونا به بیش از ۱۴ درصد در سال‌های ۲۰۲۰ تا ۲۰۲۲ افزایش یافت. (Rudaw, 2022) همچنین در سال‌های ۲۰۱۶، ۲۰۱۸، ۲۰۱۹ و ۲۰۲۱ اعتراضاتی هرچند با دامنه محدود اما با ریشه عمده‌تاً نارضایتی اقتصادی در برخی از شهرها از جمله سلیمانیه روی داده است.

**فساد ساختاری گسترده:** به‌طور کلی ساختار سیاسی-اداری عراق چه در دوره بعث و چه در دوره اخیر از نظر ساختاری با فساد گسترده‌ای روبه‌رو بوده است این مهم در این سال‌ها شامل اقلیم کردستان عراق نیز بوده است به نحوی که مهم‌ترین شعار مسرور بارزانی نخست‌وزیر فعلی این منطقه در هنگام تشکیل کابینه‌اش مبارزه با فساد اقتصادی و سوءاستفاده‌های اداری و سیاسی بوده است. جدول پیش رو وضعیت فساد کلی عراق طی دهه گذشته را به‌خوبی نمایان می‌کند کشوری که همواره رتبه فساد بالایی در میان کشورهای مختلف جهان داشته است:



شکل ۳. رتبه فساد مالی عراق در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۲۲ (tradingeconomics)

### ۲-۲-۶. چالش‌های سطح ملی

یکی از مهم‌ترین مسائل و چالش‌های حکومت اقلیم کردستان عراق به روابطش با دولت مرکزی عراق بازمی‌گردد مهم‌ترین چالش‌ها و مباحث موجود در روابط طرفین که تأثیر بسزایی در برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان نیز دارند، به شرح زیر هستند:

**تأخیر در اجرای ماده ۱۴۰ قانون اساسی:** در قانون موقت (۲۰۰۳) براساس ماده ۵۸ و سپس در قانون اساسی (۲۰۰۵) دولت مرکزی عراق با هماهنگی دولت اقلیم کردستان و نظارت نهادهای بین‌المللی می‌بایست تا پیش از پایان سال ۲۰۰۷ با اجرای یک مکانیسم سه مرحله‌ای (بازگرداندن عراقی‌هایی که توسط سیاست‌های بعضی از شهر و خانه‌شان رانده شده‌اند، بازگردان گروه‌های دیگری که جایگزین آن‌ها شده بودند و برگزاری یک رفراندوم) تکلیف سرنوشت مناطق مختلف مورد مناقشه را در استان‌های مختلف این کشور روشن کند. (Washington Institute, 2014) با گذشت بیش از ۱۵ سال از این تاریخ هنوز حرکتی مؤثر در راستای اجرای این ماده قانونی از سوی هیچ‌یک از دولت‌های مختلف عراقی برداشته نشده است، این مسئله تبدیل به یکی از مهم‌ترین اختلافات موجود میان اربیل و بغداد تبدیل شده است.

**بودجه:** از سال ۲۰۱۴ دولت مرکزی عراق بودجه ارسالی سالانه به اقلیم کردستان را به دلیل اختلاف بر سر قراردادهای نفتی و نیز نگرانی از حرکت به سمت استقلال قطع کرد. «اقلیم کردستان در ژانویه ۲۰۱۴ به جای ۱.۰ تا ۱.۲ میلیارد دلار پیش‌بینی شده در بودجه دولتی، تنها

۵۰۰ میلیون دلار دریافت کرد و سپس از فوریه انتقال بودجه بیشتر کاهش یافت و نهایتاً از ماه مارس ۲۰۱۴ متوقف شد.» (reuters, 2014) از سال ۲۰۱۸ این بودجه از ۱۷.۵ درصد به ۱۲.۵ کاهش یافت اما همچنان به صورت کم و بی‌نظم بخش اندکی از آن به دولت اقلیم کردستان پرداخت می‌شود این موضوع باعث افزایش فشارهای مالی بر این دولت شده است.

**نیروهای پیش‌مرگ:** کردها دارای نیروهای نظامی و امنیتی مختص خود با نام پیش‌مرگه هستند. طبق قانون اساسی عراق این نیروها بخشی از ساختار دفاعی و امنیتی عراق به شمار می‌روند و می‌بایست به‌مانند دیگر نیروهای عراقی مورد حمایت بودجه و تسلیحاتی دولت مرکزی قرار گیرند، اما دولت مرکزی خواهان تغییراتی در این نیروها و فرمان‌بری آن‌ها از ستاد کل نیروهای مسلح و شخص نخست‌وزیر عراق است، در حالی که کردها مدعی‌اند بنا به توافقات صورت گرفته ابتدایی می‌بایست این نیروها تحت فرمان دولت اقلیم کردستان عراق و هماهنگ با ستاد کل نیروهای مسلح باشند، موضوعی که تا به امروز حل نشده است.

**فروش نفت و گاز:** مهم‌ترین منبع درآمد در عراق و اقلیم کردستان از راه فروش نفت و گاز است. کردها در بخشی از منابع نفتی خود را شریک دولت و در برخی دیگر برای فروش آن‌ها به‌طور مستقل اقدام می‌کنند. این مسئله را هم تحت فرمول مکتوب طرفین اعلام می‌دارند اما پس از سال ۲۰۱۷ که کفه قدرت در عراق به نفع دولت مرکزی بیشتر شده است، دولت مرکزی خواهان متمرکز شدن فروش نفت و گاز تحت اختیار وزارت نفت و بغداد است. در همین چارچوب طی سال ۲۰۲۲ دادگاه عالی فدرال عراق حکمی مبنی بر غیرقانونی بودن قراردادهای نفتی و گازی اقلیم کردستان با شرکت‌های بین‌المللی صادر کرد که با اعتراض کردها روبه‌رو شده و به نظر به‌سادگی قابل حل نیست. پیش‌تر نیز دولت عراق شکایت‌های بین‌المللی از برخی شرکت‌های نفتی که با اقلیم کردستان طرف قرارداد هستند را اجرا کرده و نیز از سیاست‌های تنبیهی و یا تشویقی برای پایان دادن همکاری آن‌ها با اربیل استفاده کرده بود. (nortonrosefulbright, 2022)

**تفسیر قانون اساسی:** برخی از احزاب و گروه‌ها مانند ائتلاف دولت قانون و رهبران و

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۳۳

سیاست‌مداران بانفوذ عرب شیعی از جمله نوری مالکی (نخست‌وزیر عراق از ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۴) خواهان برقراری سیستم قدرت متمرکز به‌جای سیستم فدرال غیرمتمرکز فعلی هستند امری که به معنای ضدیت با موجودیت اقلیم کردستان عراق و در مواجهه با اصول فدرالیسم در قانون اساسی این کشور است که این حق را برای دیگر استان‌های عراق هم قائل شده است.

**درآمدهای گمرکی:** یکی از درآمدهای سستی در اقلیم کردستان بهره‌مندی از عایدات گمرکی است، امری که دولت مرکزی عراق خواهان یکپارچه‌سازی آن و کنترل کاملش دارد در حالی که دولت اقلیم کردستان عراق مخالف آن است. افزایش تنش مرزی میان ایران و حکومت اقلیم کردستان باعث شده تا تهران از بغداد بخواهد کنترل مرزها و گمرکات این منطقه به‌جای نیروهای پیش‌مرگ در دست ارتش و پلیس عراق باشد. (خبرگزاری مهر ۱۴۰۱)

### ۶-۲-۳. چالش‌های سطح منطقه‌ای و بین‌المللی

**تنگنای ژئوپلیتیکی:** منطقه اقلیم کردستان یک منطقه جغرافیایی محصور در خشکی است این موضوع به یک تنگنای ژئوپلیتیک تبدیل شده است چراکه برای صادرات نفت و گاز و تبادلات اقتصادی و تجاری به جغرافیای همسایگان خود چه دولت مرکزی این کشور، چه ایران، ترکیه و یا سوریه وابسته است و این واقعیت تأثیری مستقیم در برنامه‌های توسعه اقتصادی این منطقه دارد.



شکل ۴. مسیر خط لوله صادرات نفت و گاز اقلیم کردستان عراق با وابستگی به ترکیه

(www.researchgate.net)

**ظهور داعش:** در تابستان ۲۰۱۴ نیروهای داعش که حدود ۴۰ درصد خاک عراق را تحت کنترل خود داشتند به مرزهای مختلف اقلیم کردستان از جمله شنگال (سنجار)، کرکوک، اربیل و سلیمانیه حمله کردند، درگیری‌های نیروهای پیش‌مرگ گُرد با داعش تا سال ۲۰۱۷ ادامه پیدا کرد. این حملات تأثیر بسزایی در کاهش امنیت اقلیم کردستان و افزایش بحران اقتصادی در این منطقه گذاشت.

**تنش با احزاب گُرد رقیب منطقه‌ای:** در سال‌های اخیر رقابت‌های منطقه‌ای میان حزب دموکرات کردستان عراق با حزب کارگردان کردستان ترکیه (پ.ک.ک) باعث افزایش تنش‌ها و بحران شده است. نیروهای پ.ک.ک در چند مورد خط لوله ارسال نفت اقلیم کردستان به ترکیه را منفجر کرده‌اند.

**تنش با همسایگان (ایران و ترکیه و سوریه):** واکنش به رفراندوم استقلال اقلیم کردستان و نیز استقرار نیروهای پ.ک.ک در کوهستان‌های قندیل واقع در شمال عراق، تبدیل به بهانه‌های افزایش فشار سیاسی، دیپلماتیک و حملات هوایی و توپخانه‌ای ترکیه به مناطقی از سنجار و دهوک شده است. ارتش ترکیه همچنین ده‌ها پایگاه زمینی در دو استان نینوا و دهوک به بهانه مبارزه با پ.ک.ک دایر کرده است. از سوی دیگر واکنش به رفراندوم استقلال اقلیم کردستان و نیز استقرار احزاب گُرد ایرانی از جمله دموکرات کردستان ایران، کومله، پژاک و پاک باعث افزایش تنش‌های سیاسی، امنیتی و اقتصادی میان طرفین شده است. پس از رفراندوم استقلال ایران به مدت یک سال مرزهای خود با این منطقه را بست و تحریم‌های اقتصادی اعمال کرد. همچنین به دلیل حضور مقرهای احزاب گُرد ایرانی چندین حمله هوایی و موشکی و توپخانه‌ای از سوی ایران در داخل خاک اقلیم کردستان عراق انجام گرفته است. (کیهان، ۱۴۰۱)

واکنش‌های هماهنگ ایران و ترکیه در افزایش فشارهای امنیتی و نظامی و سیاسی و سپس در بستن مرزها علیه اقلیم کردستان عراق را می‌توان در چارچوب همکاری منطقه‌ای در زیرمجموعه امنیتی منطقه‌ای گُرد در خاورمیانه به شمار آورد، (ایلنا، ۱۳۹۶) همکاری‌های طرفین در کمک به بازپس‌گیری کرکوک و نیز پیشروی‌های نیروهای ارتش و حشد الشعبی در مناطق تحت کنترل اقلیم کردستان بسیار تأثیرگذار بود. مسعود بارزانی در کتاب «برای

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۲۵  
تاریخ» رسماً ایران را متهم به فرماندهی عملیات‌های کرکوک و... کرده است. (باززانی،  
۲۰۲۰: ۱۱۹)

**رابطه با آمریکا:** روابط اقلیم کردستان عراق با آمریکا همیشه یک رابطه رو به رشد بوده است، آمریکا در دهه ۱۹۹۰ و طی دو دهه بعد یکی از اصلی‌ترین دلایل تقویت جایگاه کردها در عراق بوده است، در عین حال کردها هم متحد مهمی چه در جنگ با صدام، چه در تشکیل نظام جدید عراق و چه در جنگ علیه داعش بوده‌اند، اما باین حال آمریکا از حکومت اقلیم کردستان تنها در چارچوب عراق دموکراتیک و فدرال و نه به صورت مستقل حمایت می‌کند امری که در رفراندوم ۲۰۱۷ خود را کاملاً نمایان ساخت. (politico, 2017)

## ۷. تجزیه و تحلیل داده‌ها

عوامل بسیار مختلفی بر برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان تأثیرگذار هستند، اما بنابر یافته‌های نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و این واقعیت که طی سال‌های اخیر شاهد تشکیل یک زیرمجموعه جدید امنیتی بنام گُرد در خاورمیانه هستیم، عمده تحولات و برنامه‌های مختلف متأثر از روابط پیچیده مسائل امنیتی شده درون این منطقه خواهد بود. از طرف دیگر همان‌طور که اشاره شد برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق شرایط ویژه و چالش‌های متعددی را در پیش روی خود دارد. در عین حال انتخاب برنامه و اهداف صحیح و متناسب و دستیابی به آن‌ها در امر توسعه برای هر کشور و بازیگری از مسائل دشوار و استراتژیک به شمار می‌رود که اینک بسیاری از کشورهای جهان و نیز در سطح منطقه خاورمیانه معمولاً به اهداف تعیین شده در سند‌های توسعه خود دست نمی‌یابند و یا دست‌کم نتایجشان با انتظارات اولیه‌شان فاصله قابل توجه و معناداری دارد. به نظر می‌رسد چشم‌انداز توسعه اقتصادی اقلیم کردستان مشروط به شرایط زیر در سطوح مختلف است:

### ۷-۱. سطح داخلی

به نظر بایست براساس الگوهای مختلف توسعه مقامات اقلیم کردستان در سطح داخلی در مسیر فرآیند تقویت دولت با کاستن از واقعیت سیستم غیررسمی دو اداره‌ای گام بردارند. همچنین ایجاد اجماع فکری میان نخبگان ابزاری و فکری، تلاش برای ایجاد یک تحول فرهنگی از جمله شکل‌دادن به هویتی فراحزبی و مشترک میان مردم، کاهش از میزان فساد

ساختاری و افزایش کارایی دولت، سرمایه‌گذاری بیشتر در مناطق پیرامونی و شهرها و روستاهای کوچک برای کاهش میزان نارضایتی عمومی و اهتمام جدی و حرفه‌ای‌تر به افزایش کیفیت آموزش و پرورش و آموزش عالی قدم بردارند. به‌طور کلی پروژه‌هایی که در چارچوب سیاست‌های توسعه اقلیم کردستان عراق قرار می‌گیرند، با مسائل امنیتی و اجتماعی زیادی مواجه بوده و هستند. (versita, 2022)

### ۷-۲. سطح ملی

در سطح ملی گروه‌های گرد از یکسو باید انسجام و اتحاد خود را در بغداد افزایش دهند و از سوی دیگر به سمت ایجاد توافقات سیاسی برای حل تدریجی توأم با جدول زمانی حل مشکلات و بحران‌های موجود با یکدیگر گام بردارند. بایست اشاره کرد در سطح ملی تا حدی رفتار و واکنش بغداد به تحولات اربیل مشابه سطح و کنش و واکنش‌های بازیگران منطقه‌ای است.

### ۷-۳. سطح منطقه‌ای

سطح منطقه‌ای همچنان مهم‌ترین سطح تأثیرگذار بر نه‌فقط برنامه توسعه اقتصادی بلکه حتی سرنوشت سیاسی حکومت اقلیم کردستان عراق است. با توجه به تجربه رویدادهای سال ۲۰۱۷ و پیامدهای آن می‌توان گفت شرط موفقیت یا عدم موفقیت هرگونه برنامه توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق در گرو تنظیم روابط در چارچوب زیرمجموعه امنیت منطقه‌ای با دو بازیگر اصلی آن یعنی جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه است. در همین چارچوب حکومت اقلیم کردستان می‌بایست در دو بازه کوتاه و میان‌مدت اقدامات زیر را انجام دهد:

- ارتقای کیفیت باظرافت بیشتر در موازنه مثبت میان مثلث آمریکا، ایران و ترکیه؛
- تنش‌زدایی با جمهوری اسلامی ایران از طریق توافقات سیاسی و امنیتی و یافتن راهکارهای مشترک چه در رابطه با مسائل و روابط بغداد و چه در مسئله نحوه حضور احزاب گرد ایرانی از جمله با فرمول میانجی‌گری مؤثر و کارآمد؛
- بازگشت به نقش میانجی‌گر در روابط میان دولت ترکیه و حزب پ.ک.ک و کاستن از سطح تنش موجود میان طرفین؛



نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۳۷

- تنش‌زدایی با پ.ک.ک و کاستن از تنش‌های کُردی - کُردی در سطح منطقه؛
- ایجاد موازنه اقتصادی، صنعتی و زیربنایی میان ترکیه و ایران و افزایش وابستگی متقابل اقتصادی میان طرفین؛
- کاهش وابستگی مطلق به خطوط لوله نفت از طریق ترکیه با در پیش گرفتن مسیرهای جدید از جمله از طریق سوریه، اردن و ایران؛
- تداوم نزدیکی و افزایش روابط سیاسی و اقتصادی با کشورهای عرب منطقه از جمله عربستان سعودی، امارات متحده عربی، قطر، اردن و...

#### ۷-۴. سطح بین‌المللی

در سطح بین‌المللی مهم‌ترین بازیگر مؤثر بر وضعیت حکومت اقلیم کردستان و نیز برنامه توسعه اقتصادی آن ایالات متحده آمریکا است هرچند دیگر بازیگران از جمله روسیه، چین و برخی از کشورهای عضو اتحادیه اروپا هم حضور در حال افزایشی در بخش‌های مختلف صنعتی و اقتصادی اقلیم کردستان عراق دارند. دولت چین طی سال ۲۰۲۰ با ۵ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری در صندوق توسعه صنعتی اقلیم کردستان بیشترین سرمایه‌گذاری را در این سال از آن خود کرد و کماکان در حال تقویت حضور هم در بخش عراق عربی و هم در بخش اقلیم کردستان عراق است. (فراتاب، ۱۳۹۹، ج ۲: ۲۶)

افزایش اتصالات تکنولوژیک با بازیگران مطرح فرمانطقه‌ای تقویت لابی‌های سیاسی و اقتصادی و گروه‌های دوستی در پایتخت‌های مؤثر بین‌المللی از جمله واشنگتن، پاریس، لندن، پکن، مسکو، برلین، سئول و...

#### نتیجه‌گیری

برنامه‌های توسعه اقتصادی اقلیم کردستان عراق به‌عنوان یک بازیگر نوظهور در منطقه خاورمیانه تا حد گسترده‌ای متأثر از روابط سیاسی این بازیگر در سطوح مختلف و به‌خصوص در سطح منطقه‌ای و بازیگرانی از جمله ایران و ترکیه است.

کاهش مشکلات داخلی و تلاش برای ایجاد یک جدول زمانی حل تدریجی مسائل موجود با بغداد و در پیش گرفتن سیاست موازنه‌گری در روابط منطقه‌ای از دیگر اولویت‌ها برای کاهش چالش‌های برنامه توسعه این منطقه باید باشد.

مسئله مهم دیگر تعیین اولویت‌های مقامات اقلیم کردستان عراق برای آینده این است که در کوتاه تا میان‌مدت همچنان می‌خواهند بخشی از عراق باشند و یا یک‌بار دیگر در مسیر تلاش برای جدایی قدم برخواهند داشت، این نوع نگاه تأثیر بسزایی در وضعیت زیرمجموعه امنیتی کرد در خاورمیانه با حضور بازیگران مختلف خواهد داشت، در حالت نخست این زیرمجموعه عمدتاً به دنبال افزایش روابط و ایجاد نوعی وابستگی متقابل حرکت می‌کند در حالت دوم اما احتمالاً رفتاری تهاجمی و پیشگیرانه به‌مانند تجربه فراندوم سال ۲۰۱۷ نشان خواهد داد که هر یک از این دو حالت تأثیرات کاملاً متفاوتی بر برنامه‌های توسعه اقتصادی و ثبات اقلیم کردستان خواهد داشت.

### یافته‌های پژوهش

- اقلیم کردستان گام‌های اولیه و قابل توجهی در حوزه توسعه اقتصادی و ارتقای این حوزه به نسبت دیگر مناطق عراق برداشته است.

- حرکت در مسیر توسعه‌یافتگی و پروژه‌ای نظیر «دوبی دوم» مستلزم مجموعه‌ای اقدامات هماهنگ و موازی در سطوح تحلیل داخلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی است که در این بین سطح تحلیل منطقه‌ای تأثیر بیشتری چه در بازدارندگی و به خطر انداختن موجودیت این منطقه و چه در مسیر همراهی و کمک به رونق آن خواهد داشت.

- حضور بازیگران فرامنطقه‌ای در اقلیم کردستان بازار رقابت برای بازیگران منطقه‌ای را تنگ‌تر کرده و این مهم برای ایران که پیش‌تر در رقابت با ترکیه دست‌پایین‌تری در اقلیم کردستان یافته بود باید بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد.

### منابع

ابلاس، ادگار (۱۳۷۷). جنبش کردها. ترجمه اسماعیل فتاح قاضی، تهران: انتشارات مؤسسه نگاه. ابراهیمی، نبی‌الله (۱۳۸۶). تأملی بر مبانی و فرهنگ مکتب کپنهاگ. فصلنامه سیاست خارجی، (۸۲)، ۴۳۹-۴۵۸.

اوزوالدو سونکل، بیوردن هتته، آندراش اینوتای (۱۳۹۱). منطقه‌گرایی نو و آینده امنیت و توسعه. مترجم علیرضا طیب. تهران: وزارت امور خارجه.

ایران و ترکیه بر یکپارچگی ملت عراق تأکید دارند. <https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-541759>

ایسنا. حمله هوایی ارتش ترکیه به شمال اقلیم کردستان عراق. <https://www.isna.ir/news/1401091107071>

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۳۹

بارزانی، مسعود (۲۰۲۰). بو میژو. ئه‌ولیر چاپخانه روکسانا

بارزانی، مسعود. بارزانی نه مر و بزوتنه وه ی رزگارینخوازی کورد، ۱۹۵۸-۱۹۶۱. دهوک: خه بات، ۱۹۹۸، جلد ۲.

بارزانی، مسعود؛ بارزانی نه مر و بزوتنه وه ی رزگارینخوازی کورد، ۱۹۳۱-۱۹۵۸. وه رگیر سعید ناکام، دهوک: خه بات، ۱۹۸۸، جلد ۱.

برزگر، کیهان (۱۳۸۶). *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عراق جدید*. تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.

بوزان، باری (۱۳۸۹) *مردم، دولت‌ها و هراس*، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

بوزان، باری و ویور، الی (۱۳۸۸). *مناطق و قدرت‌ها*. مترجم: رحمان قهرمانپور، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

بوزان، باری و ویور، الی و دوویدل، پاپ (۱۳۸۶). *چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت*. مترجم: علیرضا طیب، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

بوزان، باری و ویور، اولی و دو ویدل، پاپ (۱۳۸۶). *چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

پشنگ، اردشیر (۱۳۹۴). *گردها در میانه جنگ ایران و عراق*. تهران: نشر مرز و بوم.

تیشه یار، ماندانا (۱۳۸۴). *سیاست خارجی عراق: بررسی نقش جغرافیای سیاسی عراق در روابط با همسایگان*. تهران: ماندانا تیشه یار و مهناز ظهیری نژاد.

حاجی یوسفی، امیرمحمد و سلطانی نژاد، احمد (۱۳۸۶). *سامان سیاسی در عراق جدید*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

حق‌پناه جعفر (۱۳۸۷). *گردها و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: ابرار معاصر.

دلاوهر عه‌بدولعه‌زیر عه‌لانه‌لدین (۲۰۱۵). *نیشتمان‌سازی و سیستمی فهرانه‌وایه‌تی خومالی له هه‌ریمی کوردستان*، هه‌ولیر، میری.

رمضانزاده، عبدالله (۱۳۷۶). *توسعه و چالش‌های قومی*. توسعه و امنیت عمومی، جلد دوم، تهران.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۲). *عقلانیت و آینده توسعه‌یافتگی ایران*. تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.

شیخ عطار، علی‌رضا (۱۳۸۲). *گردها و قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای*، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

العالم. *حملات موشکی ایران به پایگاه‌های احزاب گُرد در اقلیم کردستان عراق*.

۷۳۰ مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۱۴۰۲، دوره ششم، شماره دوم، ۷۰۳-۷۳۱

عه بدولره حمان عومه ر، سه روه ر. یه کیتی نیشتمانی کوردستان. سلیمانی: په خشی ته ها، ۲۰۰۲، ۷۴  
فصلنامه مطالعات راهبردی (۱۳۷۹). گفتگوی علمی: آشنایی با مکتب کپنهاگ در حوزه مطالعات امنیتی،  
فصلنامه مطالعات راهبردی، (۹)، ۱۶-۹.

کنترل کرکوک توسط نیروهای عراق. <https://per.euronews.com/2017/10/16/iraqi-forces-move-into-kirkuk-center>

که مال، مه زهه رئه حمه د. چه ند لایه ره یک له میژووی گه لی کورد. به شی یه که م، بغداد: چاپخانه ی  
الادیب البغدادیه، ۱۹۸۵.

کوچیرا، کریس. میژووی کورد له سه ده ی نوزده و بیست دا. وه رگیرووی محمد ریانی، تاران: چاپخانه ی  
صدف، ۱۳۶۹.

لیژنه‌ی بالای ئه منی سلئی‌مانی خویشاندان قه‌ده‌غده‌کات

<https://www.dengiamerika.com/a/5693279.html>

ماهنامه فراتاب (۱۳۹۹). گفت‌وگو با رئیس سندیکای صندوق جذب سرمایه‌گذاری خارجی در اقلیم  
کردستان عراق، (۲).

مجازات در عمق کردستان عراق حملات موشکی و پهبادی سپاه، تروریست‌ها را درهم کوبید  
<https://kayhan.ir/fa/news/254139>

مک داوول، دیوید (۱۳۸۰). تاریخ معاصر کرد. ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: نشر پانید.

ملا عمر عیسی، صالح (۱۳۸۰). بحران‌آفرینی قدرت‌های بزرگ در کردستان عراق. تهران: توکلی.

منبع عراقی از استقرار نظامیان ترکیه در مرز اقلیم کردستان خبر داد  
<https://www.mehmnews.com/news/5650326>

میدل‌ایست. قطع پرداخت حقوق کارمندان اقلیم کردستان توسط بغداد غیر قانونی است  
<https://mdeast.news/2020/04/28>

نصری، قدیر (۱۳۸۱). «مکتب کپنهاگ: مبانی نظری و موازین عملی». مطالعات دفاعی و امنیتی، (۳۳)، ۳۳-  
۵۸.

یلدیز، کریم (۱۳۹۱). گردها در عراق. ترجمه سیروس فیضی، تهران: توکلی.

## References

- Barzani, M. (2020). For History. Erbil, Roxana. (In Kurdish).
- Barzgar, K. (2007). The foreign policy of the Islamic Republic of Iran in the new Iraq. Tehran: Expediency Assessment Council, Strategic Research Center. [Persian].
- Baylis, J. & Smith, S. (2005). The Globalization of World Politics An Introduction to International Relations. Oxford University Press. Vol 1.
- Buzan, B. & Waever, O., & De Wilde, J. (1997). Security: A New Framework for Analysis. Lynne Rienner Publishers Inc.
- Buzan, B. & Waever, O. (2003). Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge University Press.
- Buzan, B. (1983). People, States, and Fear the National Security Problem in International Relations. Wheatshaf Books. the University of Michigan.
- David L. Ph. (2018). The Great Betrayal How America Abandoned the Kurds and Lost the Middle East. Publisher: Bloomsbury USA.

نقش دیپلماسی اقتصادی و تجاری در ... (محمدحسن شیخ‌الاسلامی، نادر جعفری هفتخوانی و امیرحسین عرب‌پور) ۷۳۱

- Entessar, N. (2009). *Kurdish Politics in the Middle East Revised Edition*. Lexington Books; Revised edition.
- Eslami, M. & Shams Abadi, A. (2018). The Causes behind the appointment of Kurdistan Regions Separation Referendum. *Geopolitics Quarterly*, 14(51), 63-94 (In Persian).
- Gareth R. V., & Stansfield, M. Sh. (2017). *The Kurdish Question Revisited*. Publisher: Oxford University Press.
- Ghavam, Abdol Ali S. (1999). *Principles of Foreign Policy & International Relations*. Tehran, Samt (In Persian).
- Gholami, T., & Karimi, T. (2017). The U.S and Russia's Kurdish Policies: Iran's National Security and Interests. *Geopolitics Quarterly*, 13(46), 174-201 (In Persian).
- Gordon, M. R. (2019). Trump Calls for Defense, Use of Syrian Oil Fields. <https://www.wsj.com/articles/trump-calls-for-control-use-of-syrian-oil-fields-11571700927>
- Haghpanah, J. (2008). *Kurds & Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Abrar (In Persian).
- Haji Khedir, H. (2020). *Social Capital, Civic Engagement and Democratization in Kurdistan*. Publisher: Springer.
- Hardan, M. (2021). Syrian government and Kurds discuss plans for oil trade. <https://www.al-monitor.com/originals/2021/08/syrian-government-kurds-discuss-plans-oil-trade>
- Heller, J. (2017). Israel endorses an independent Kurdish state. <https://www.reuters.com>
- Iraq refuses talks with Kurds about referendum results. (2017). <https://www.aljazeera.com>
- Kaplan, D. R. (1987). Sons of Devils. In a turbulent region, the stateless Kurds play the role of spoiler. <https://www.theatlantic.com>
- Lake, D. A., & Morgan, P. M. (1997). *Regional Orders: Building Security in New World*. Pennsylvania State University Press.
- Lisa S. (2021). *Social Media Impacts on Conflict and Democracy, The Tectonic Shift*. Taylor & Francis.
- Lortz, M. G. (2005). *Willing to Face Death: A History of Kurdish, Military Forces — the Peshmerga — from, the Ottoman Empire to Present-Day Iraq*. Florida State University Libraries.
- Mazhar, K. (1985). A few pages about Kurdish history. Baghdad, Al Adib (In Kurdish).
- Montgomery, H. (2005) *The Kurds of Syria. An existence denied* Berlin: Europaisches Zentrurn fur Kurdishe Studiun.
- O'Ballance, E. (1996). *The Kurdish Struggle, 1920-94*. Palgrave Macmillan London. doi: 10.1057/9780230377424.
- Oil Companies Active In Iraqi Kurdistan. (2011). <https://www.chemanager-online.com>
- Pashang, Ardeshir (2015). *The Kurds in the midst of the Iran-Iraq War*. Tehran. Marzo boum (In Persian).
- Roumina, E., & TaherBidar, M. (2018). The Impact of U.S Strategy on Iraqi Kurdistan from 1971 to 2014. *Geopolitics Quarterly*, 14(50), 1-20 (In Persian).
- Szuba, J. (2022). US extends military support for Iraq's Kurdistan Region. <https://www.al-monitor.com/originals/2022/09/us-extends-military-support-iraqs-kurdistan-region>
- White, P. J. (2000). *Primitive Rebels Or Revolutionary Modernizers, The Kurdish Nationalist Movement in Turkey*. Bloomsbury USA.